कृष्णोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

॥ग्रन्थ एव गुरुः॥

eBook Publication Pvt. Ltd.®

कृष्णोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

॥ग्रन्थ एव गुरुः॥

eBook Publication Pvt. Ltd.®

प्रथमावृत्ती : ऑगस्ट २०१६

कृष्णोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक : डॉ. नीलेश जोशी,
वरिष्ठ भाषाशास्त्रज्ञ, IIT मुंबई,
पवई, महाराष्ट्र ४०००७६

प्रथमावृत्ती : कृष्ण जन्माष्टमी, २५ ऑगस्ट २०१६

प्रकाशक:
eBook Publication Pvt. Ltd.®
4/47, उदय को. हौ. सोसायटी,
आरे रोड, गोरेगाव पश्चिम,
मुंबई, महाराष्ट्र, भारत, ४०००६२
Telephone: +91 7038164022
Email: publicationebook@gmail.com
Website: https://archive.org/details/@ebook_publcation

eBook Terms & Conditions

1. This eBook* may be

a. Distributed without modification or sale.

b. Copied for personal and educational use.

c. Printed for personal and educational use.

2. This eBook* may NOT be

a. Sold individually or as part of package.

b. Modified in any way.

c. Reversed-engineered.

*eBook refers to this PDF and any of its content including pages and images in either electronic or printed form.

संपादकीय

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

यो रामः कृष्णतामेत्य सार्वात्म्यं प्राप्य लीलया ।

अतोषयद्देवमौनिपटलं तं नतोऽस्म्यहम् ॥

जे प्रभू राम कृष्णरूप धारण करून सर्वांच्या अंतर्यामित्व प्राप्त करून लीलांनी देव, संन्यासी यांच्या समूहांना संतुष्ट केले, त्यांच्या पुढे मी नतमस्तक आहे.

२४ श्लोकांचे हे उपनिषद असून यात कृष्णावताराचे सविस्तर विवेचन केले आहे. येथे यशोदा माता, राजा नंद यांपासून प्रत्येक व्यक्तीचे वर्णन आहे. भगवंताच्या हातातील गदा शत्रुनाशक कालिका, तर माया शारंगधनुष्य आणि प्राणसंहारक काळ बाण असे वर्णन करून संपूर्ण वैकुंठ पृथ्वीवर अवतरित झाल्याचे वर्णन आहे.

eBook Publication Pvt. Ltd.® या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचे मान्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा विशेष आभारी आहे. वाचकांना हे छोटेखानी अप्रसिद्ध उपनिषद आवडेल, अशी आशा व्यक्त करतो. बाकी यशापयशबद्दलच्या अवघ्या आशा श्रीरामार्पण !!

डॉ.नीलेश जोशी

कृष्ण जन्माष्टमी, २५ ऑगस्ट २०१६

कृष्णोपनिषत्

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

यो रामः कृष्णतामेत्य सार्वात्म्यं प्राप्य लीलया ।

अतोषयद्देवमौनिपटलं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ १॥

जे प्रभू राम कृष्णरूप धारण करून सर्वांच्या अंतर्यामित्व प्राप्त करून लीलांनी देव, संन्यासी यांच्या समूहांना संतुष्ट केले, त्यांच्या पुढे मी नतमस्तक आहे.

॥ शान्तिपाठः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरण्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्ताक्ष्र्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हे देवांनो ! आम्ही यजन करीत कानांनी कल्याणकारक वचने ऐकावीत, डोळयांनी कल्याणकारक पाहावे. सुदृढ अंगांनी व या शरीराने भगवंताची स्तुती करीत जेवढे आयुष्य आहे, तेवढे देवांचे हित करण्याची कामी यावे.

सुयश प्रदान करणारा इंद्र आमचे कल्याण करो, संपूर्ण विश्वाचे ज्ञान असणारा पूषा देव आमचे कल्याण करो, अरिष्टांचे चक्र संपविणारा गरुड आमचे कल्याण करो, बृहस्पती आमच्यासाठी कल्याणकारक गोष्टी प्रदान करो.

त्रिविध तापांची शांती होवो, शांती होवो, शांती होवो.

=====================================

eBook Publication Pvt. Ltd.®

हरिः ॐ ।

श्रीमहाविष्णुं सच्चिदानन्दलक्षणं रामचन्द्रं

दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरं मुनयो वनवासिनो विस्मिता बभूवुः ।

सर्वांगसुंदर, सच्चिदानंदस्वरूप, श्रीमहाविष्णू रूप रामचंद्रांना पाहून मुनी, वनवासी जन आश्चर्य चकित झाले.

तं होचुर्नोऽवद्यमवतारान्वै गण्यन्ते आलिङ्गामो भवन्तमिति ।

पूज्य भगवंतास ते म्हणाले, "आपले मोजता येणार नाहीत इतके अवतार आहेत, पण त्या प्रत्येकात आपल्याजवळ आलिंगित राहतो."

भवान्तरे कृष्णावतारे यूयं गोपिका भूत्वा मामालिङ्गथ

अन्ये येऽवतारास्ते हि गोपा न स्त्रीश्च नो कुरु ।

अवतारातील कृष्णावतारात तुम्ही गोपिका होऊन मला आलिंगिले. इतर जे अवतार आहेत, त्यात गोप आम्हांला करू नये तर आम्हांला स्त्री करावे.(अर्थात स्त्री म्हणून जन्मास घालावे.)

अन्योन्यविग्रहं धार्यं तवाङ्गस्पर्शनादिह ।

शाश्वतस्पर्शयितास्माकं गृह्णीमोऽवतारान्वयम् ॥ १॥

तुझ्या अंगाशी स्पर्श होईल असा अन्योन्य संबंधित देह धारण करणे योग्य आहे. शाश्वत स्पर्श करता येईल असाच अवतार आम्ही ग्रहण करू. (१)

रुद्रादीनां वचः शृत्वा प्रोवाच भगवान्स्वयम् ।

अङ्गसङ्गं करिष्यामि भवद्वाक्यं करोम्यहम् ॥ २॥

रुद्र इत्यादींचे बोलणे ऐकून स्वतः भगवान म्हणाले, "मी अंगस्पर्शाचा अवसर प्राप्त करून देईन. आपल्या वचनांची पूर्तता मी नक्की करेन."

मोदितास्ते सुरा सर्वे कृतकृत्याधुना वयम् ।

यो नन्दः परमानन्दो यशोदो मुक्तिगेहिनी ॥ ३॥

(भगवंताच्या आश्वासनाने) आनंदित झालेले देव म्हणाले, आम्ही सर्वजण कृतार्थ झालो. भगवंतांचा परमानंदमय अंशच नंदराजाच्या रूपात आहे आणि यशोदा मुक्तिदेवी आहे.

माया सा त्रिविधा प्रोक्ता सत्त्वराजसतामसी ।

प्रोक्ता च सात्त्विकी रुद्रे भक्ते ब्रह्मणि राजसी ॥ ४॥

सुप्रसिद्ध माया ही सात्त्विकी, राजसी व तापसी या तीन प्रकारची असते, असे सांगतात. भगवद्भक्त रुद्रदेवात सात्त्विकी माया आहे, तर ब्रह्मामध्ये राजसी माया आहे.

तामसी दैत्यपक्षेषु माया त्रेधा ह्युदाहृता ।

अजेया वैष्णवी माया जप्येन च सुता पुरा ॥ ५॥

दैत्यांमध्ये तामसी माया असते. अशा प्रकारे तीन प्रकारची माया सांगितली जाते. जिंकण्यास कठीण अशी ही वैष्णवी माया पूर्वी देवतांनी मंत्रांनी तिची स्तुती केली.

देवकी ब्रह्मपुत्र सा या वेदैरुपगीयते ।

निगमो वसुदेवो यो वेदार्थः कृष्णरामयोः ॥ ६॥

ही जी ब्रह्ममयी वैष्णवी माया आहे, तीच देवकी आहे, असे वेदांनी गायले आहे आणि वेदच वसुदेव आहेत, तर जो वेदांचा तात्पर्यार्थ आहे, तो साक्षात श्रीकृष्ण-बलराम आहेत.

स्तुवते सततं यस्तु सोऽवतीर्णो महीतले ।

वने वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सह ॥ ७॥

ज्याचे सतत स्तवन केले जाते, तो भगवान श्रीकृष्ण या पृथ्वीवर अवतीर्ण झाला आणि वनात, वृंदावनात गोप, गोपिका आणि देवांसह रासक्रीडा करीत आहे.

गोप्यो गाव ऋचस्तस्य यष्टिका कमलासनः ।

वंशस्तु भगवान् रुद्रः शृण्गमिन्द्रः सगोसुरः ॥ ८॥

वेद-ऋचा श्रीकृष्णाच्या गोपी व गाई आहेत, स्वतः ब्रह्मदेव यष्टिका (काठी)आहे, भगवान रुद्र बासरी आहेत, देवराज इंद्र शिंग आहेत.

गोकुलं वनवैकुण्ठं तापसास्तत्र ते द्रुमाः ।

लोभक्रोधादयो दैत्याः कलिकालस्तिरस्कृतः ॥ ९॥

गोकुळ वनाच्या रूपात साक्षात वैकुंठ आहे, तर वृक्ष तेथील तपस्वी जन आहेत. लोभ, क्रोध इत्यादी राक्षस असून कलिकाळाचे भय येथे तिरस्कृत होते अर्थात नष्ट होते.

गोपरूपो हरिः साक्षान्मायाविग्रहधारणः ।

दुर्बोधं कुहकं तस्य मायया मोहितं जगत् ॥ १०॥

गोपरूपात साक्षात भगवान श्रीहरीने लीलाविग्रह धारण केला आहे. हे जग मायेने मोहित झालेले आहे. त्यामुळे भगवंताच्या लीला समजणे अत्यंत कठीण आहे.

दुर्जया सा सुरैः सर्वैर्धृष्टिरूपो भवेद्द्विजः ।

रुद्रो येन कृतो वंशस्तस्य माया जगत्कथम् ॥ ११॥

ती माया सर्व देवांनाही जिंकण्यास अशक्य आहे. ज्यांच्या मायेने ब्रह्मदेव लाकडी काठीच्या रूपात असून भगवान महादेव बासरी झाले आहेत, त्यांची माया जगाला कशी बरे समजणार ?

बलं ज्ञानं सुराणां वै तेषां ज्ञानं हृतं क्षणात् ।

शेषनागो भवेद्रामः कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वतम् ॥ १२॥

खरोखर देवतांचे ज्ञान हेच बळ आहे. पण क्षणातच भगवंताच्या मायेने ते ज्ञानही हिरावून घेतले आहे. शेषनाग बलराम आहेत, तर सनातन ब्रह्मच श्रीकृष्ण आहेत.

अष्टावष्टसहस्रे द्वे शताधिक्यः स्त्रियस्तथा ।

ऋचोपनिषदस्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचः स्त्रियाः ॥ १३॥

सोळा हजार एकशे आठ (१६१०८) स्त्रिया या म्हणजे वेद-ऋचा आणि उपनिषदे आहेत. याशिवाय ज्या ब्रह्मरूप ऋचा आहेत, त्या गोपिका रूपात आहेत.

द्वेषाश्चाणूरमल्लोऽयं मत्सरो मुष्टिको जयः ।

दर्पः कुवलयापीडो गर्वो रक्षः खगो बकः ॥ १४॥

द्वेष हा चाणूरमल्ल आहे, मत्सर दुर्जय मुष्टिक आहे, दर्प कुवलायापीड हत्ती आहे, गर्व हा आकाशात संचार करणारा बकासुर आहे.

दया सा रोहिणी माता सत्यभामा धरेति वै ।

अघासुरो माहाव्याधिः कलिः कंसः स भूपतिः ॥ १५॥

दया हीच रोहिणी माता आहे, पृथ्वी ही सत्यभामा आहे. महाव्याधी ही अघासुर आहे. कली हाच राजा कंस आहे.

शमो मित्रः सुदामा च सत्याक्रोद्धवो दमः ।

यः शङ्खः स स्वयं विष्णुर्लक्ष्मीरूपो व्यवस्थितः ॥ १६॥

शम हाच मित्र सुदामा आहे, अक्रूर सत्य आहे, उद्धव दम आहे. जो शंख आहे, तो स्वतः विष्णू आहेत, तो (शंख क्षीरसागरातून उत्पन्न झाल्यामुळे साक्षात) लक्ष्मीरूप आहे.

दुग्धसिन्धौ समुत्पन्नो मेघघोषस्तु संस्मृतः ।

दुग्दोदधिः कृतस्तेन भग्नभाण्डो दधिगृहे ॥ १७॥

हा शंख क्षीरसागरातून उत्पन्न झालेला असून मेघासारखा त्याचा आवाज समजावा. भगवंतांनी दही घेण्यासाठी जे माठ फोडले, त्यातून साक्षात क्षीरसागरच प्रकट केला.

क्रीडते बालको भूत्वा पूर्ववत्सुमहोदधौ ।

संहारार्थं च शत्रूणां रक्षणाय च संस्थितः ॥ १८॥

त्या महासागरात भगवान बालक होऊन पूर्वीप्रमाणे क्रीडा करीत आहेत. शत्रूंचा संहार करण्यासाठी आणि सज्जनांच्या रक्षणासाठी तत्पर स्थित आहेत.

कृपार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

यत्स्रष्टुमीश्वरेणासीतच्चक्रं ब्रह्मरूपदृक् ॥ १९॥

सर्व प्राणिमात्रांवर कृपा करण्यासाठी, पुत्ररूपी धर्माचे रक्षण करण्यासाठी प्रकट झाले असून ईश्वराने जे चक्र उत्पन्न केले, ते ब्रह्मरूप आहे.

जयन्तीसंभवो वायुश्चमरो धर्मसंज्ञितः ।

यस्यासौ ज्वलनाभासः खड्गरूपो महेश्वरः ॥ २०॥

वैजयंती माळेपासून वायू उत्पन्न झालेला आहे. धर्म हा चामर आहे. महादेवांनी अग्नीप्रमाणे चकाकणाऱ्या तलवारीचे रूप धारण केले आहे.

कश्यपोलूखलः ख्यातो रज्जुर्माताऽदितिस्तथा ।

चक्रं शङ्खं च संसिद्धिं बिन्दुं च सर्वमूर्धनि ॥ २१॥

कश्यप मुनि (नंदराजाच्या घरी) उखळ झाले आहेत. तर माता अदिती दोरी बनली आहे. सर्व वर्णांवरील बिंदूप्रमाणे हे चक्र, शंख व सिद्धी (शोभून दिसतात).

यावन्ति देवरूपाणि वदन्ति विभुधा जनाः ।

नमन्ति देवरूपेभ्य एवमादि न संशयः ॥ २२॥

(व्यास इत्यादी) विद्वान लोक देवतांची जेवढी रूपे आहेत, असे सांगतात, तसेच ज्यांना देव म्हणून नमस्कार करतात, ते सर्व आदिविष्णूच (श्रीकृष्ण) आहेत, यात संशय नाही.

गदा च कालिका साक्षात्सर्वशत्रुनिबर्हिणी ।

धनुः शाङ्र्गं स्वमाया च शरत्कालः सुभोजनः ॥ २३॥

(भगवंताच्या हातातील) गदा साक्षात सगळ्या शत्रूंचा नाश करणारी कालिका आहे. माया शारंगधनुष्य असून प्राणसंहारक काळ बाण आहेत.

अब्जकाण्डं जगत्बीजं धृतं पाणौ स्वलीलया ।

गरुडो वटभाण्डीरः सुदामा नारदो मुनिः ॥ २४॥

जगाच्या बीजरूपात कमळाचे देठ भगवंतानी लीलापूर्वक हातात धारण केले आहे. गरुडाने भांडीर वडाचे रूप धारण केले आहे, तर नारदमुनी सुदामा झाले आहेत.

वृन्दा भक्तिः क्रिया बुद्धीः सर्वजन्तुप्रकाशिनी ।

तस्मान्न भिन्नं नाभिन्नमाभिर्भिन्नो न वै विभुः ।

भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनाम् ॥ २५॥

वृंदा हीच भक्ती आहे. सर्व जीवांना प्रकाशित करणारी बुद्धी क्रियाशक्ती आहे. म्हणून हे गोप, गोपी इत्यादी सगळे भगवंताहून भिन्न नाहीत आणि विभू परमात्मा श्रीकृष्ण याहून भिन्न नाही. त्यांनी स्वर्गात राहणाऱ्याना आणि संपूर्ण वैकुंठास पृथ्वीवर अवतारित केले आहे.

सर्वतीर्थफलं लभते य एवं वेद ।

देहबन्धाद्विमुच्यते इत्युपनिषत् ॥

हे जो जाणतो, त्यास सर्व तीर्थक्षेत्रांचे फळ लाभते. तो देहाच्या बंधनातूनही मुक्त होतो, असे हे उपनिषद आहे.

हरिः ॐ तत्सत्

॥ शान्तिपाठः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ इति कृष्णोपनिषत्समाप्ता ॥

====================================

अकारादिश्लोकक्रमसूची

कृष्णोपनिषद्

२४ श्लोकांचे हे उपनिषद असून यात कृष्णावताराचे सविस्तर विवेचन केले आहे. येथे यशोदा माता, राजा नंद यांपासून प्रत्येक व्यक्तीचे वर्णन आहे. भगवंताच्या हातातील गदा शत्रुनाशक कालिका, तर माया शारंगधनुष्य आणि प्राणसंहारक काळ बाण असे वर्णन करून संपूर्ण वैकुंठ पृथ्वीवर अवतरित झाल्याचे वर्णन आहे.

डॉ.नीलेश जोशी

कृष्ण जन्माष्टमी, २५ ऑगस्ट २०१६

eBook Publication Pvt. Ltd.®